

МОВНА СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Висвітлюються мовні аспекти культурної ситуації в Україні та визначається культурологічна модель її вирішення.

Ключові слова: мовна ситуація, диглосія, білінгвізм, мовна політика, культурна політика, ідентичність.

Освещаются языковые аспекты культурной ситуации в Украине и определяется культурологическая модель ее решения.

Ключевые слова: языковая ситуация, диглоссия, билингвизм, языковая политика, культурная политика, идентичность.

Highlights the linguistic aspects of the cultural situation in Ukraine and is determined by the cultural studies model to solve it.

Key words: language situation, diglossiya, bilingualism, language policy, cultural policy, identity.

Відсутність чіткого «етнічного» маркера ідентичності в Україні, яка неодноразово привертала увагу аналітиків, спонукає до того, аби заради усвідомлення складності національної ідентифікації в Україні, оцінити її мовний чинник. Багатофункціональність феномену мови та його значимість в акумуляції і вирішенні соціально значимих проблем стимулювали дослідження когнітивно-дискурсивних, комунікативних, лінгвокультурних та соціолінгвістичних аспектів мовної практики. У публічному дискурсі України найактуальнішими виявилися проблеми відновлення та збереження мовних норм, захисту або утвердження офіційного статусу мов, забезпечення їх ефективного соціального функціонування тощо [1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 21].

Наріжним каменем у дискусіях фахівців та політиків є уявлення про мову як одну з унікальних культурних характеристик етносів. На цьому ґрунтується переконання, що національна розбудова передбачає реалізацію формули «одна нація — одна мова». Специфіка етнічної ситуації в Україні зумовила те, що стрижнем напруження став україно-російський білінгвізм населення країни, який має історичне підґрунтя, але в контексті націєтворення здебільшого інтерпретується як аномалія. Якщо мовну належність вважати суттєвим моментом особистісної самоідентифікації, то асоціація мова — культура, яка іноді фіксується в понятті «лінгвокультура», є доречною. Відтак, усвідомлення та проектування мовної моделі культурного порядку є одним з найважливіших та найскладніших у формуванні культурної політики. Звернення до аналогій в інших країнах не дають очікуваних відповідей, оскільки очевидно, що мова — не тільки унікальний за походженням лінгвістичний феномен, а й детермінована у своєму

функціонуванні численними чинниками, що складають національну специфіку. Так, наприклад, стимулювання до вивчення двох і більше мов у країнах Євросоюзу та спадковий або неофіційний білінгвізм у країнах колишнього СРСР мають хоча і подібні прояви, але різну природу.

Науковці, зважаючи на характер лінгвістичної прагматики в Україні, характеризують співіснування російської та української мов як диглосію. Ідеться про можливість формування індивідуальної мовної поведінки через вибір з декількох мов функціонально ефективнішої за тих чи інших обставин. Співіснування мов в одному культурному просторі рідко є рівноправним: якась з них посідає вищу сходинку в системі соціальної престижності, а якась — нижчу. Тому ступінь поширеності мови, її статус стають важливим аргументом політики, оскільки підвищують впливовість її акторів і дозволяють підвищити ефективність впливу на формування символічного простору. Диглосія передбачає не тільки конкуренцію двох мов, а й різних стилів однієї мови або її компонентів. Диглосійний білінгвізм зовсім не є політичним «вироком» суспільству, оскільки в залежності від обставин він може стати основою продуктивного культурного діалогізму. Проте не виключена й можливість маргіналізації, акультурації або формування змішаної ідентичності. Тому важливим є не тільки фіксація цієї ситуації, а й визначення мотивів мовного вибору та тієї соціокультурної конфігурації, яка в результаті цього утворюється.

Аби мати надійнішу межу відліку в постановці проблеми, варто нагадати, що під час Всерадянського перепису населення в 1959 р. українську мову визнали рідною 95% населення України (при тому, що власне українці становили тоді 76,8%). За даними перепису населення 2001 р., українську мову вважали рідною 67,5% населення України, що на 2,8% більше, ніж за даними перепису 1989 р. Російську мову визначили як рідну 29,6% населення, що в порівнянні з минулим переписом населення є менше на 3,2%. Але за той час, що розділяє обидва переписи, в цілому чисельність українців, які вважають українську своєю рідною мовою, знизилася на 2,5%. Збільшення чисельності населення, яке вважало українську мову рідною, зафіксоване майже скрізь — у 23 регіонах. У Дніпропетровській, Житомирській, Кіровоградській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Сумській, Херсонській областях збільшення відбулося більше, ніж на 5%, а в Києві — на 14,6%. Знову таки, очевидно, йдеться про зміни, які сталися у зв'язку зі зміною мовної самоідентифікації росіян: майже скрізь, за винятком Києва, збільшення чисельності росіян, котрі вважали українську своєю рідною мовою, перевищило збільшення кількості українців, які вважають рідною українську мову. Частка українців, котрі вважають рідною мовою мову своєї національності,

збільшилася в 16 регіонах. Але якщо в Полтавській області вона залишилася на колишньому рівні, то в 9 регіонах (Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Харківській та Херсонській областях, а також у Криму) — знизилася. У цих же регіонах помітне збільшення частки українців, які вважали своєю рідною мовою російську. Отже, зміна етнічності з «росіян» на «українців» не означала автоматичної зміни мовної самоідентифікації. Коментуючи підсумки перепису 2001 р., український соціолог С. Єфімов згадав про ситуацію, яка відбувалася з представниками вищої влади: Л. Кучма зі здобуттям Україною незалежності змінив свою етнічну самоідентифікацію з «росіянина» на «українця», а декількома десятиліттями раніше українець за походженням Л. Брежнев, навпаки, перетворився на «росіянина». Пояснення цих змін можна відшукати в словах Л. Кучми, який у своїй книзі написав: «...людина шукає свою користь, намагається пристосуватися до нових обставин, вловити, що сподобається владі... Люди перестали боятися заявляти себе українцями...» [5, с. 298]. Таким чином, якщо виходити з методології, яка використовувалася в процесі проведення перепису, можна дійти висновку про зміну етномовної самоідентифікації населення України, що відбулася на рубежі тисячоліть.

Дебати про фактичний стан справ були темою гарячих дискусій між російськими й українськими політиками. Перепис 1989 р. свідчить, що 12,3%, а у 2001 р. — 14, 8% етнічних українців зазначають російську мову як «рідну мову». Але такі дані мають враховуватися з великою обережністю. Ідея «рідної мови» є надзвичайно неоднозначною. Вона може бути інтерпретована як мова своїх предків або мова, яку вивчають у школі, або мова, яка нині є зручною в повсякденному користуванні. Як результат процесів русифікації, мова в кожному з цих випадків може бути багато в чому відмінною [16]. За даними українського соціолога М. Шульги, на запитання «Як ви вважаєте, що таке «рідна мова»?», 34% опитаних відповіли, що «це мова, якою я думаю і можу вільно спілкуватися», 32% — що «це мова, до якої я належу», для 24 % — це «мова, якою говорили мої батьки», а ще 8% вважали рідною ту мову, якою я спілкуюся найчастіше» [14]. Д. Арел переконує, що «приватне використання мови ближче до сутності (національної) ідентичності», ніж будь-який інший груповий індикатор [15]. На цій основі можна моделювати дещо відмінну від «чорно-білої» офіційної схеми ситуацію в українському суспільстві. Зокрема можна виділити три групи: українців — українофонів, росіян — русофонів і українців — русофонів. Дослідження щоденної мовної практики пересічної людини надають дещо відмінні в порівнянні з переписом результати: українці — українофони, охоплюють приблизно 40-45 % населення, росіяни — русофони — 20-22 %,

українці — русофони — 30-35 % і росіяни — українофони — 1-3 % [10, 13]. Це надає підстави для висновку, що меншість населення в Україні говорить українською. У той час, як у сільських областях українофони все ще переважають, у міських областях вони складають меншість, будучи змушеними щоденно захищати свої права віч-на-віч з домінуючими групами русофонів [20]. А значить, головні регіональні відмінності в практиці функціонування мови полягають саме в цьому.

Аналіз ситуації, що склалася в 1991-1994 рр., свідчить про те, що 77 % «західноукраїнського» населення використовували переважно українську мову і лише 18,5% населення «Східної України» роблять так само [16] У Києві, де 72% міського населення є українцями (за радянським переписом), лише 23,6% використовують переважно українську мову [15]. За даними опитувань КМІСу, проведених у 2004 р., російській мові надають перевагу більшість населення Криму — 97 %, і шести областей Півдня та Сходу України — від 72 до 93 % [10, с. 17]. Проте М. Рябчук переконує, що мова «переважного вжитку», як і категорія «рідної мови», не пояснює повністю складнощів мовної ситуації в Україні. Про це свідчить те, що приблизно третина українського населення використовують як українську, так і російську мови — у залежності від обставин та їх оточення [20]. Дослідник стверджує, що використана методологія не розкриває повною мірою реального стану функціонування мови, оскільки багато українців-українофонів у неформальній ситуації під час інтерв'ю, можливо, вважають за краще відповідати російською мовою і тому дають штучно високу цифру українців-русофонів.

Інші дослідники стверджують, що етнолінгвістичне розділення в Україні є надзвичайно важливим у поясненні соціально-політичних орієнтацій населення й українсько-російських відносин [17]. Про це свідчать результати президентських виборів 1994 р., які переконливо довели, що підтримка обох ключових кандидатів розколола лінгвістичну ситуацію в суспільстві. Приходо до влади Кучми сприяла підтримка густонаселених і сильно русифікованих регіонів південно-східної України. Такий аналіз збігається з поширенням настроїв глибокого національного розколу в Україні, який, як уже було сказано, неминуче призводить до розщеплення України на «схід» і «захід» за лінгвістичною ознакою. Але такий аналіз не в змозі встановити лінію розподілу країни, не зважається на те, що ця модель не повною мірою відображає проблему, тому що в українському суспільстві має місце також структурування та мінімізація відмінностей.

Така ситуація привела до запеклих дебатів в Україні з приводу державних спроб лінгвістичної українізації населення. По суті, є два протилежні табори, які пропонують надзвичайно різні

перспективи в мовній політиці в Україні. В одному з них переконують, що є необхідність змінити політику гомогенізації та асиміляції, в результаті якої за часів царизму та радянського періоду поширення російської мови відбувалося за рахунок української мови, яка нині перебуває під загрозою зникнення. Унаслідок офіційної державної політики сталася штучна «деукраїнізація» великих сегментів українського населення, тому українська держава має обов'язок і моральне право на своєрідний реванш. Єдина державна мова в Україні є гарантією її довгострокового виживання в процесі розбудови України, а її статус є відшкодуванням збитків, нанесених у минулому. Таким чином, сприяння українській мові має сприяти згоді і здійсненню ширших змін, які забезпечать Україні подальший розвиток [18]. Реагуючи на критику такої політики тими, хто вважає її «неліберальною», оскільки вона сприяє мові титульної більшості (української) над іншими етнічними групами населення України, Т. Кузьо заявляє, що національне та державне будівництво в усіх державах завжди змінювало ситуацію на користь титульної культури та мови [18]. Він переконує, що суто громадянських держав просто не існує і що держави Заходу, попри їх різноманітність, ґрунтуються на культурі, традиціях і мові домінуючої титульної етнічної групи.

М. Рябчук намагався довести, що не зважаючи на риторику державних еліт у Києві, державна політика не пішла надто далеко, аби змінити мовну ситуацію в Україні. Він вважає, що Україна перебуває в класичному постколоніальному стані, коли його тубільна місцева культура все ще змушена конкурувати з колишньою імперською культурою, яка походить з Москви. Україна була травмована зліва «під час домінування цивілізації «першого світу» — міської, модерної російської мови, над цивілізацією «третього світу» — сільської, архаїчної української мови» [11]. Це призвело до формування спадку «українофобії», або точніше «українофонофобії». Ідеться про те, що, завдяки місцевій номенклатурі, було створено ситуацію, коли носії українці-українофони продовжують бачити себе громадянами України другого сорту. М. Рябчук вважає, що такі люди, спокушаючись «вогнями українських міст», опиняються здебільшого в російськомовному культурному середовищі, і саме російськомовні українці є ключовими «гравцями» в ЗМІ і політиці. М. Рябчук стверджує, що «креольський» націоналізм існує серед української пострадянської еліти русофонів, які «в політичному сенсі... є повними «українцями», тобто абсолютними прихильниками державної незалежності, територіальної цілісності й такими, що поділяють багато історичних міфів і символів з українофонами. Проте в культурному та лінгвістичному сенсах, вони є радше «росіяни» за своєю сутністю, тобто такі, що не виявляють симпатії до українофонів (з їх

«західноукраїнською націоналістичною одержимістю») і схиляються до упередженості щодо української мови та культури [19]. Він порівнює цю еліту з латиноамериканською, яка здобувала незалежність своїх країн не для того, щоб об'єднатися з місцевими індіанцями і будувати для них державу, а заради того, щоб ще раз солідаризуватися з колишніми метрополіями, але вже на нових умовах [19]. М. Рябчук посилається на нерішучість політики «українізації» за часів Л. Кучми. Утім, те саме можна було б сказати і про політику В. Ющенка і про політику його наступника.

З іншої точки зору, задекларованої, наприклад, М. Погребінським, пропонується розгляд україно-російського мовного питання як потенційного джерела конфлікту в Україні [10]. Тому, щоб уникнути відчуження великої кількості російськомовного населення в Україні за етнічним походженням росіян й українців, слід дотримувати політики статускво. Це заперечувало б офіційне сприяння українській мові за рахунок російської мови. Замість цього пропонується політика «ліберальної» терпимості та лінгвістичного плюралізму. Доводиться таке: якщо мета офіційної політики полягає в тому, щоб досягти політичної згоди, тоді українська держава має в подальшому змінити політику визначення відмінностей між українською та російською мовами [20]. Посилаючись на результати опитування стосовно ставлення до Росії, пропонується сприяти «наявній слов'янській» ідентичності, звертаючи увагу на близькість двох етнічних груп. Окрім того, у центрі уваги опиняється твердження захисників офіційної програми лінгвістичної «українізації», що протягом царського та радянського періодів багато етнічних українців було одночасно «деукраїнізовано» і «русифіковано». Як доводить І. Кононов стосовно історії взаємодії росіян і українців у Донбасі, важливо усвідомити, що багато українців і росіян за радянських часів не були фактично «денационалізовані», оскільки не мали жодної реальної національної свідомості раніше. Серед населення було чимало безграмотних, і вони утворювали в радянському контексті цілісне культурно-освітнє формування нещодавно урбанізованого населення. Штампування їх ідентичності, за знаменитою фразою радянських часів, насправді, відбувалося «в горнилі праці».

Стосовно фактичних дій держави і політики в освітній системі, то очевидно є узгодженість зусиль у просуванні української мови. У 1991 р. Міністерство освіти затвердило Державну програму розвитку української мови й інших національних мов в Україні до 2000 р. [12]. Таким чином, українська мова мала стати обов'язковою в усіх навчальних установах відповідно до плану доведення пропорції дітей, що навчаються українською мовою, фактичному відсотку етнічних українців серед населення України. За

даними Української філії Міжнародного інституту гуманітарно-політичних досліджень в період з 1991/1992 по 2003/ 2004 рр., відсоток школярів, які навчалися українською, зріс з 45 до 75 [10, с. 56]. Так само в цей період відсоток дітей, які навчалися російською мовою, зменшився з 54 до 24 % [10, с. 56]. У той же час, за цими фактами приховуються великі регіональні відмінності в упровадженні проекту українізації, про що свідчать дуже низькі показники пропорції дітей, що навчаються українською мовою, наприклад, у 2008/2009 рр. 90% учнів Криму, 60% — Донецької та 56 % — Луганської областей навчалися російською мовою [10, с. 57]. Як відзначають фахівці, є необхідність в уточненні і розширенні поля зору поза статистикою, яка інколи маскує дійсність. Статистика була б надійнішою, якщо б враховувалася кількість викладачів, які фактично викладають свої предмети або українською, або російською мовами. Подальше дослідження також свідчить про те, що багато дітей, які навчаються в українських школах у Центральній, Південній та Східній Україні, вважають за краще спілкуватися з друзями і сім'єю російською мовою [10, 363]. Спроба державного врегулювання використання мов у робочий час у системі освіти, яка здійснена у 2009 р. через прийняття Постанови уряду України про внесення змін у «Положення про загальноосвітній заклад», викликала широкий резонанс і врешті-решт — негативну реакцію Конституційного суду. Оскільки увага науковців була значною мірою сконцентрована на аналізі статистики змін у використанні мови в освітній системі на макрорівні, є необхідність глибшого та якіснішого наукового підтвердження цих результатів [16].

Такі труднощі в оцінці функціонування мови дали привід до критики спроб надання їй значимості у визначенні сутності національного в Україні. Мова є важливим, але не найголовнішим і всеохоплюючим чинником національної ідентичності. Отже, якщо метою державних проєктів є досягнення політичної згоди, то українська держава, очевидно, повинна захищати проєкцію на нейтральну, наприклад, на «східнослов'янську» ідентичність, яка наголошує не на відмінностях, а близькості українців та росіян. Політизація цього питання заважає вибудовуванню зваженої мовної політики, що має наслідком перетворення питання з практичного в символічне з очевидними збитками для національної консолідації, оскільки сприяє формуванню образу «свійчужий» у середині країни. В такому разі конкуренція між політичними силами починає трактуватися як протиборство між регіонами країни, соціальними групами. На думку А. Колодій, серед проблем формування загально-української національної ідентичності є «накладання мовних та етнокультурних відмінностей на регіональні розбіжності в цінностях і соціетальній

культури», відсутність чіткого компромісу стосовно «культурного ядра» української політичної нації та офіційної мови, несконсолідованість, регіональна та мовно-культурна роздільність (титульної) української етнопатії як постколоніальний синдром» [4, с. 46]. Не заперечуючи очевидного регіонального розмаїття в мовних практиках та культурних стилях, усе ж не варто перебільшувати їх значення, оскільки вони нівелюються загальним зубожінням мовної культури населення країни. Зайвим доказом тому — реалізація ініційованої І. Фаріон програми підвищення рівня опанування української мови депутатами Львівської обласної ради. З іншого боку, боротьба із суржи́ком, який начебто притаманний Сходу України, також є надуманою, з огляду на неусталеність критеріїв визначення та екзотичність цього стилю. Загалом, дедалі очевиднішим є те, що вирішити мовне питання, формулюючи його в суто лінгвістичній парадигмі, навряд чи можливо, так само, як і в політичній площині. Переосмислюючи ситуацію за допомогою культурологічних аналогій, можна говорити про бікультуралізм. Щоправда, на відміну від традиційних етнологічних досліджень цієї ситуації, яка розглядається в контексті міжетнічних контактів, варто спроектувати її на процеси глобалізації. В такому разі йтиметься не про перспективу заміщення однієї мови іншою, а про розширення діапазону мовного спілкування.

Загалом есенціалізація мовних та культурних ситуацій призводить до неминучої їх ідеологізації та передбачає можливість і необхідність вирішення через використання інститутів влади. Але при цьому виникає не менш ризикована асоціація мови та культури зі станом держави. Тобто, з одного боку, «різномовність» можна розцінювати як симптом безпорадності влади, а з іншого — як оцінку ступеня функціональності мови, на яку впливає відповідний імідж держави загалом. Наприклад, намагання замінити українською мову російську в діловодстві й офіційній сфері навряд чи можуть бути визнані результативними. Причиною, очевидно, є не лише культурний стереотип «другорядності», «селянськості», який має українська мова, а й те, що в цьому разі не змінюється змістовий контекст, в якому українська мова постає як чергова політична «ново-мова», за словами О. Забужко.

Мовна ситуація в суспільстві не надає переконливих доказів ментальної сконсолідованості населення, потрібної для успішної реалізації національного проекту в його «класичному» варіанті. Якщо розглядати мову як вербальне втілення культури, маємо констатувати не стільки мультикультурність, скільки багатокладність культурного середовища українського суспільства. Показово, що стрижнем для формування публічних позицій щодо мовних проблем в останні десятиліття є ставлення до мови. Тобто

мова сприймається як певний символ, покликаний відображати ступінь впливовості політичних акторів, які його використовують. За соціологічними дослідженнями, «мовне питання» не є пріоритетним для тих, чії права начебто потребують захисту. Однак захист мовних прав — це найоптимальніша з позицій міжнародного права формула реалізації культурно-психологічної стратегії збереження символічно вигідної позиції, співвідносноі з утраченим статусом привілейованого етносу. Зрозуміло, що функціонування мови не регулюється лише законами. Соціальна ефективність як української, так і російської мов, вочевидь, зменшується. Формальне вирішення питання щодо другої державної мови навряд чи змінить існуючу мовну ситуацію, але, ймовірно, сприятиме фундаменталізації соціально-політичного аспекту проблеми.

Мабуть, було б доцільним відійти від сприйняття мовного середовища як предмета унормування відповідно до ідеалізованих концепцій лінгвістики минулого століття. Глобальний вимір мовних процесів свідчить на користь того, що юридичне «урівноваження» різних мов нереальне, оскільки протистояти мовній експансії, як це відбувається, наприклад, з англійською мовою, навряд чи є перспективним. Отже, позбавитися білінгвізму там, де він уже є, неможливо без культурних збитків. Однак сприяти його утилітаризації, тобто підтриманню прав мовного вибору людини з чітким зазначенням сфери державного протекціонізму в цій сфері, цілком доцільно. У подальшому, вочевидь, важливим є детальніше порівняльне дослідження динаміки мовної ситуації в регіонах, населення яких вважається найбільш політично ангажованим щодо мовної проблеми.

Список літератури

1. Даниленко О. А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе: от конструирования истории — к формированию социокультурных идентичностей / О. А. Даниленко. — Вильнюс : ЕГУ, 2007. — 404 с.
2. Дзюба І. Сучасна мовна ситуація в Україні / І. Дзюба // Слово Прогресу. — 2000. — № 5. — С. 2–3.
3. Журженко Т. Ю. Мовна політика в сучасній Україні / Т. Ю. Журженко // Розвиток демократії в Україні : матеріали міжнар. наук. конф., (Київ, 29 верес. — 1 жовт. 2000 р.) : наук. зб. / М-во освіти і науки України, Центр вивчення демократії ун-ту КВІНЗ (Канада), Канад. агентство міжнар. розвитку (CIDA). — К. : Центр освіт. ініціатив, 2001. — С. 39–50.
4. Колодій А. Культурний плюралізм і етнонаціональна політика / А. Колодій // Агора. — 2006. — № 4. — с. 34 — 51.
5. Кучма Л. Украина — не Россия / Л. Кучма. — М. : Время, 2004. — 560 с.
6. Масенко Л. Т. Мова і суспільство: постколоніальний вимір / Л. Т. Масенко. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. — 164 с.

7. Масенко Л. Т. Мова і політика / Л. Т. Масенко. — К. : Соняшник, 2004. — 120 с.
8. Медведев О. Мовний баланс: сухі факти проти крикливих політиканів [Електронний ресурс] / О. Медведев // Обозреватель. — Режим доступу : <http://www.obozrevatel.com/news/2007/3/23/162212.htm>. — Назва з екрану.
9. Мовна політика та мовна ситуація в Україні : аналіз та рек. / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. — К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. — 362 с.
10. Русский язык в Украине / ред. М. Б. Погребинский. — Х. : Харк. при-ваг. музей міськ. садиби, 2010. — Кн. 2 : Социология и статистика. — 361 с.
11. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення / М. Рябчук. — К. : Критика, 2000. — 303 с.
12. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні ігри / М. Рябчук. — К. : Критика, 2003. — 335 с.
13. Хмелько В. Лінгвоетнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності / В. Хмелько // Наук. зап. НаУ-КМА. Соціол. науки. — 2004. — Т. 32. — С. 3–15.
14. Шульга Н. Родной язык: надуманный конструкт или реальность? : [Електронний ресурс] / Н. Шульга. — Режим доступу : <http://odnarodina.ru/topics/1/252.html>.
15. Arel D. Language Politics in Independent Ukraine: Towards One or Two State Languages? / D. Arel // Nationalities Papers. — 1995. — Vol. 23, № 3. — P. 597–622.
16. Janmaat J. G. Language Politics in Education and the Response of the Russians in Ukraine / J. G. Janmaat // Nationalities Papers. — 1999. — Vol. 27, № 3. — P. 475, 478.
17. Khmelko V. The Russian Factor and Territorial Polarisation in Ukraine / V. Khmelko, D. Arel // Harriman Review. — 1996. — Vol. 9, № 1/2. — P. 81–91.
18. Kuzio T. The Nation-building Project in Ukraine and Identity: Toward a Consensus / T. Kuzio // Dilemmas of Slate-Led Nation Building in Ukraine / Eds: T. Kuzio, P. D'Anieri. — Westport : Coon Pager, 2002. — P. 21.
19. Ryabchuk M. A Future Ukraine: One Nation, Two Languages, Three Cultures? / M. Ryabchuk // The Ukrainian Weekly. — 1999. — 6 June.
20. Ryabchuk M., Civil Society and Nation Building in Ukraine / M. Ryabchuk // Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation / ed. T. Kuzio. — Armonk : M. E. Sharpe, 1998. — P. 89.
21. Ryabchuk M. Culture and Cultural Politics in Ukraine: A Postcolonial Perspective / M. Ryabchuk // Dilemmas of Slate-Led Nation Building in Ukraine / Eds: T. Kuzio and P. D'Anieri. — Westport : Coon Pager, 2002. — P. 47–70.

Надійшла до редколегії 26.09.2011 р.